

Salidə Şərifova

filologiya elmləri doktoru

Fərəc Fərəcovun “Yaycı soyqırımı” əsərinin problematikası və janr xüsusiyyətləri

Giriş

Azərbaycan Yazıçılar və Jurnalistlər Birliklərinin, həmçinin, Türkiyə Elm və Ədəbiyyat Sahiblərinin Məslək Birliynin üzvü Fərəc Fərəcovun “Yaycı soyqırımı” əsəri üç bölümdən ibarətdir. I bölüm “Məkrli köçürmələr”, II bölüm “Ən böyük qətlə – Yaycı soyqırımı”, III bölüm “O müdhiş faciədən zaman keçsə də” adlanır. “Yaycı soyqırımı” əsərində xalqımızın tarixinə yazılmış soyqırım problemi işıqlandırılmışdır. Soyqırım etnik, irqi, dini və ya milli qruplara qarşı düşünülmüş, sisteməlik şəkildə tam və ya qismən məhv edilməsi prosesidir. Bütün tarixi dövrlərdə müxtəlif xalq və millətlər soyqırımla qarşılaşmış, bu da özlüyündə bəşəriyyətin, insanlığın amansız itkisidir.

Əsərin problematikası

Fərəc Fərəcovun qələmə aldığı “Yaycı soyqırımı” kitabının problematikasında yalnız Yaycı soyqırımına deyil, Azərbaycan xalqının tarix boyu üzləşdiyi soyqırımlarına aydınlıq gətirilmişdir. Fərəc Fərəcov Azərbaycan xalqına qarşı zaman-zaman törədilmiş soyqırımlara münasibətini bildirməklə yanaşı, onların mahiyyətinə varmışdır. 1918-ci illərdə Şamaxıda, Qubada, Bakıda törədilmiş soyqırımlara aydınlıq gətirmişdir. Müəllif Zəngəzur soyqırımını Əyyub Abbasovun “Zəngəzur” romanında”

izləmişdir. Xalqın çox da uzaq olmayan tarixinə çevrilmiş Xocalı qətləminə də xalqın başına gətirilmiş faciələrdən biri kimi nəzər salmışdır. Müəllif 30 mart və 3 aprel tarixləri arasında Bakı, Bakı quberniyasının müxtəlif bölgələrində, həmçinin Şamaxı, Quba, Naxçıvan, Zəngəzur, Qarabağ və digər ərazilərdə Daşnaksütundan olan erməni silahlı dəstələrinin və S. Şaumyanın rəhbərliyi ilə Bakı Soveti tərəfindən azərbaycanlılara qarşı törədilmiş soyqırım detalları incələmişdir.

Müəllif “Yaycı soyqırımı” kitabında ermənilərin Azərbaycanda necə məskunlaşmasına aydınlıq gətirməyə çalışmış, xalqımıza qarşı soyqırım törədənlərin kimliyini açıqlamışdır: “Hələ eramızdan əvvəlki dövrlərdə öz məlum əməlləri müqabilində Avropadan sıxışdırılan, qovulan ermənilər Kiçik Asiya, Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin bəzi bölgələrində məskunlaşmalı olmuşlar. Onların bir qismi isə Azərbaycanın və Gürcüstanın ərazilərində sığınacaq tapmışdır”. [3, s. 9]

Qarabağ Azərbaycandır!

Fərəc Fərəcov “Vedi hadisələri ...” başlıqlı yazısında 1920-ci ildə Vedi rayonunun Yuxarı və Aşağı Şahablar, Çanaqçı, Birəli, Çığın, Əzizkənd, Yuxarı və Aşağı Ernək, İnqala, Xortum, Xınıd, Qaratorpaq, Təzəkənd, Qaraqoyunlu, Yuxarı və Aşağı Dəhnəz, Göl, Daşnav, Xosrov, Keşdağ, Külüz, Kotuz, Qarabağlar və s. kəndlərində ermənilərin törətdikləri faciələrin olmasına toxunur. Müəllifin kitabda yerləşdirdiyi tarixin utancverici səhifələrindən biri də, ermənilərin soyqırımından yaxa qurtarmağa cəhd etmiş azərbaycanlıların Ərəblər körpüsündən İrana keçmələrinin qarşısını alan İran sərhədçilərinin insanlığa sığmayan hərəkətlərinin təsviridir. Fərəc Fərəcov kitabda bu amili Əkbər Əliyevin Zeynal Vəfa tərəfindən qələmə alınan fikirlərinə əsaslanaraq belə təqdim edir: “Türk qanına yerikləyən vəhşi erməni quldurlarının qarşısında duruş gətirə bilməyəcəyini görən əliyalın əhali öz din qardaşlarının köməyinə sığınmaq üçün İrana tərəfə üz tutdu. Lakin İran sərhədçiləri Ərəblər körpüsünün qarşısında Ərəbzəngi kimi dayanıb onları içəri buraxmadılar. Bicarə yurddaşlarımız ağır faciələr burulğanına düşmüşdü. Arxadan onları ermənilər güllə-baran edir, qarşıda isə sərhədçilər sıxışdırırdılar”. [3, s. 34]

Müəllif azərbaycanlılara köməyin özümüz tərəfindən həyata keçirilməsini xüsusilə qabartmışdır. Vedi soyqırımı zamanı azərbaycanlıların İran sərhədini keçməsinə imkan verməyən, ermənilərə şərait yaradan İran sərhədçiləri din qardaşlarına yardım etmədilər. Yardım edən isə Azərbaycanın fəxr edəcəyi Vedili Abbasqulu bəy Şadlinski olmuşdur. Vedilərin köməyinə ağır, dar zamanlarda yardıma gəlmiş Abbasqulu bəy Şadlinski Vedidə erməni-daşnak quldur dəstələrinə qarşı könüllü xalq birləşməsi olan “Qırmızı tabor”u təşkil etmişdi. 1918-1921-ci illərdə onun komandiri olmuşdur. “Yaycı soyqırımı” kitabında Abbasqulu bəy Şadlinski haqqında geniş məlumatın verilməməsi təəssüf doğurur.

“Yaycı soyqırımı” kitabında maraqlı məqamlardan biri də “Andronik kimdir?” başlıqlı yazıda Andronikin təqdim edilməsində özünü göstərmişdir. Andronikin bir məxluq kimi dönə -dönə Türkiyə hökumətinə qarşı dönüklük etməsi əsərdə əksini tapmışdır. 1890-cı illərin əvvəllərində Türkiyədə yaşayan erməniləri ətrafına toplayıb Şərqi Türkiyənin Muş, Van, Ərzurum, Qars və s. vilayətlərində qırğınlar törətməsi, komissar Hüsni bəyin tapşırığı ilə 1894-cü il fevralın 21-də həbs edilməsi, bu zaman Qurana and içib azadlıq əldə etdikdən sonra Unanda yenə erməniləri ətrafına toplaması, Türkiyəyə qayıdıb Ənvər paşanın ona “paşa” titulu verməsi və şərq cəbhəsində yaranacaq erməni hərbi dəstələrinə baş komandan təyin edilməsi, Andronikin “paşa” titulu aldıqdan sonra yenidən Şərqi Türkiyədə iğtişaşlar törətməsi və s. hadisələr kitabda əksini tapa bilmişdir. Fərəc Fərəcov Andronikin dəfələrlə bağışlanması amilini xüsusi olaraq qabarda bilmişdir: “...Türkiyə dövləti öz ölkəsində qiyamlar, iğtişaşlar, qanlı terror hadisələri törədən ermənilərlə heç də sərt rəftar etməmişdir. Əksinə onlara nə qədər güzəştlər etmiş, silahlarını yerə qoyub düz yola qayıtmalarını istəmişdir. Hətta erməni terrorçularının başında duran Androniki belə bağışlayıb azad etmiş, həmçinin ona səlahiyyətli vəzifələr tapşırıqlar”. [3, s. 47]

Bir faktı vurğulamaq lazımdır ki, ermənilərin şirin dilinə inananların biri də Yaycı sakinlərinin olması Fərəc Fərəcov tərəfindən vurğulanmışdır. Müəllif kitabda ermənilərə inanan Yaycı sakinlərinin ermənilərə aldanması epizodunu bir neçə dəfə təkrarlamışdı da... “...bu qanlı tədbirin həyata keçirilməsində Yaycıya qonşu olan Yuxarı Aza və Der kəndlərinin erməniləri də yaxından iştirak etmişlər. Görüşüb danışdığım adamlar həm də onu bildirmişdilər ki, məhz o xain, iblis xislətli qonşular kəndə gəlib camaatı arxayınlaşdırmışdılar. Demişlər ki, “Əsla narahat olmayın. İş-gücünüzdən qalmayın. Andronikin məqsədi öz qoşunu ilə gəlib buradan Zəngəzur tərəfə keçməkdir... Yaycıya yaxın belə düşməyəcək...” [3, s. 79] Türklər kimi azərbaycanlılar da, yəni yaycılıqlar da tədbir görmək əvəzinə inandılar. Andronikin vəhşiliklərindən, türklərə qarşı törətdiyi faciələrdən xəbərdar olduqları halda arxayın düşdülər. Bu arxayınlıq da xalqın, millətin soyqırımına çevrildi. Müəllif də məhz bu amili açıqlayaraq ağır nəticələrlə sonlanan hadisəyə münasibətini bildirmişdir: “Bu

Qarabağ Azərbaycandır!

inanmanın isə nəticəsi haqqında bəhs etdiyimiz ən faciəli soyqırım oldu. Bu inanmaq təkcə bir kəndə, bir obaya yox, bütün Naxçıvana, Azərbaycana ağır zərbə oldu...” [3, s. 79]

Əsərin kompozisiyası

Fərəc Fərəcov “Yaycı soyqırımı” əsərinin kompozisiyasını müxtəlif ünsürlərlə zənginləşdirməyə qadir olmuşdur. Müəllif qələmə aldığı kitabın məzmununa uyğun epiqraflardan istifadə etmişdir. Bu epiqraflar tanınmış şəxsiyyətlərə, şifahi xalq ədəbiyyatına, müəllifin özünün hikmətli fikirlərini ifadə edən cümləni əhatə etmişdir. Müəllif Məhəmməd peyğəmbərin kəlamlarına kitabın başlanğıcında yer vermişdir. “Əgər utanmırsan, istədiyini elə”, “Savaş vaxtı qocalara, kiçik uşaqlara, qadınlara əl qaldırmayın, onları öldürməyin” kimi hikmətli kəlamlar Allahın sonuncu elçisi Məhəmmədə aiddir.

Müəllif “Yaycı soyqırımı” kitabının “Məkrli köçürmələr” adlı birinci bölümündə zərbi-məsəllərə müraciət etmişdir: “Özümə yer eylərəm, gör sənə neylərəm.” Epigraf sadə cümlə strukturunda olaraq, mübtədası buraxılmış müəyyən şəxslə cümlə quruluşunda olması ilə diqqəti cəlb edir. “Özümə yer eylərəm, gör sənə neylərəm” epigrafi birinci şəxsin təkində təqdim edilmişdir. Müəllif isə təqdim etdiyi epigrafla bizə Azərbaycan ərazilərində özlərinə yer etmiş ermənilərin yerli əhaliyə qarşı apardıqları siyasətini əks etdirmişdir. İdeya yönümü kimi çıxış edən epigrafta siyasi-ictimai durum əksini tapmışdır.

Fərəc Fərəcov birinci bölümün “Zaman-zaman törədilən soyqırımları” başlıqlı yazıda da atalar sözünü epigraf kimi vermişdir: “Yersiz gəldi, yerli qaç”. Bu frazeoloji birləşmənin mənası kiminsə özünə aid olmayan bir əşyaya zorakılıq yolu ilə, haqsızlıqla sahib çıxmaq istəyərkən işlədilən ifadədir. Müəllifin epigrafi məqamında işlətməsi də açıq-aydın özünü göstərməkdədir.

“Xocalı qətlyamı” (1992) başlıqlı yazıda müəllif “Utanmasan oynamağa nə var ki!” atalar sözünü də epigraf kimi təqdim etmişdir. Oxucu ilk növbədə bu epigrafin oynamaqla əlaqəsi haqqında düşündüyü üçün sual doğurur. “Xocalı qətlyamı” ilə utanmadan oynamağın nə əlaqəsi var? Şübhəsiz ki, müəllif “Utanmasan oynamağa nə var ki!” atalar sözünü işlətməklə sırf rəqs etmək mənasını nəzərdə tutmamışdır. Müəllif bu epigrafla ermənilərin etdikləri əməlləri qiymətləndirərək, vurğulayır ki, yersiz bir hərəkət üçün üz lazımdır.

Fərəc Fərəcov “Yaycı soyqırımı” kitabının “Ən böyük qətlyam – Yaycı soyqırımı” adlı ikinci bölümündə təqdim edilmiş hikmətli ifadə müəllifin özünə məxsusdur: “Kəndim mənim, yurdum mənim!” Müəllif bölümün başlığında özünün hadisələr haqqında düşüncələrini qısa fikir şəklində işlədə bilmişdir. Müəllifin işlətdiyi epigraf ideya baxımdan, kitabın bu bölümündəki ideyanı əhatə edir, mövzunun xarakterini, həmçinin inkişafını göstərməyə nail ola bilir.

26 mart 1998-ci il tarixli “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin fərmanı ilə 31 mart Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü kimi qeyd olunur. Heydər Əliyevin 26 mart 1998-ci il tarixli Fərmanını “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı” başlığı ilə “Yaycı soyqırımı” kitabında əsərin proloqu kimi diqqəti cəlb edir. Bu fərman ilə oxucu əsərin nədən bəhs edəcəyini, əsərin mövzu və ideyasının hansı istiqamətdə olacağını müəyyən edə bilir. Fərmandan aydın olur ki, millətə qarşı törədilmiş bu soyqırım uzun müddət tarixin səhifələrindən gizlədilməyə çalışılmışdır: “Azərbaycan xalqına qarşı dəfələrlə törədilmiş və uzun illərdən bəri öz siyasi-hüquqi qiymətini almamış soyqırımı da tarixin açılmamış səhifələrindən biridir”. [3, s. 3]

Fərəc Fərəcov “Yaycı soyqırımı” kitabında kompozisiyanın ünsürlərindən olan epiloq da yer almışdır. Müəllif kitab boyu qaldırdığı problemləri yekunlaşdırmışdır. F. Fərəcov kitabda verdiyi epiloqu “Son söz əvəzi...” başlığı altında təqdim etmişdir. Müəllif kitabının sonunda yığcam yekun hissədə kitab haqqında fikirlərini tamamlaya bilmiş, əsil məqsədinin nə olmasına da aydınlıq

Qarabağ Azərbaycandır!

gətirmişdir: “Əsil məqsəd isə 1918-ci ildə ermənilərin dinc, əliyalın kəndimizə hücumunu, bu hücumun nəticəsində təxminən 2500 günahsız insanın qətlə yetirilməsini və ya itkin düşməsinə, kəndin yandırılıb külə döndərilməsini bütün yaycılıqlara bir daha xatırlatmaqdır, bütün Azərbaycana bildirməkdir, bütün ərzə bəyan etməkdir...” [3, s. 112]

“Yaycı soyqırımı” kitabındakı epiloqun müəllifin qələminə məxsus “Balta çalır, bil!” şeiri ilə tamamlaması da diqqətdən yayınmır. Müəllif “Balta çalır, bil!” şeiri ilə məhz kitab boyu qaldırdığı məsələləri poetik nümunə ilə yekunlaşdırmağa nail ola bilir:

Gözlədik, səbr etdik, dözdük nazına,
Qulaqlara nəstər cır avazına,
Çatdırdın türkləri səbrin azına
Saxta soyqırımıdır “on beşinci il”
Niyyətin köksünə balta çalır bil!

Müəllif “Balta çalır, bil!” şeirindən verdiyi nümunədə ermənilərin məkrli əməllərinin üstünü açmağa nail oduğu kimi, “on beşinci il” soyqırımının uydurma olması faktını da qabarda bilmişdir.

Fərəc Fərəcov “Yaycı soyqırımı” kitabında “Andronik kimdir?” başlıqlı yazısında nəql etdiyi hadisələrin inkişafını müvəqqəti olaraq dayandıraraq, maraq kəsb edən, konkret desək, Yaycı haqqında maraqlı məlumatlar verir. Müəllifin hadisələrin inkişafını müvəqqəti olaraq dayandıraraq öz reaksiyasını lirik haşiyədə verməsi maraq kəsb edir: “Yaycı Naxçıvan Muxtar Respublikasının üç böyük kəndindən (Nehrəm və Cəhri) biridir. Culfa rayonunun isə ən iri yaşayış məntəqəsidir. Arazın sahilində, “Qızıl qaya” adlanan dağın ətəyində yerləşən bu kəndin qədim, köklü tarixi vardır. IX əsrdə yarandığı ehtimal edilir. Kəndin sakinləri oğuz tayfalarının törəmələridir”. [3, s. 48]

Fərəc Fərəcov “Yaycı soyqırımı” kitabında Yaycida baş vermiş soyqırımıya yaşlı nəslin nümayəndələrindən eşitdiklərinin əsasında cavab verməyə nail ola bilir. Məsələn, “İnamlı və imanlı kəsin torpağı düşmən tapdağında qala bilməz...” başlıqlı yazıda Məşədi Əli Cəfərovun danışığına əsaslanaraq, baş vermiş tarixi hadisəyə qiymət verməyə cəhd etmiş müəllif haşiyə çıxaraq, danışan haqqında oxucuya lazımi məlumat çatdırır: “Müsahibim Məşədi Əli Cəfərov 1942-ci ildə Yaycida anadan olub. Burada böyüyüb yaşa dolub. Kəndimizin hörmətli ağsaqqalarındandır. Yaycı kənd məscidinin axundu kimi dini işlərə rəhbərlik edir”. [3, s. 66]

“Üzdə “qardaş”, içdə cəllad” başlıqlı yazıda təqdim edilmiş haşiyə xeyirin şər üzərində qalib gəlməsinin bariz nümunəsidir. Belə ki, Andronikin törətdiyi soyqırım nəticəsində ermənilərin öldüyü bildikləri uşağın sağ qalması, yəni Abbasın sağ qalması faktı Həsən İsmayılov və onun həyat yoldaşı Zəhra xalanın xatirələrində əksini tapa bilmişdir. Lakin Fərəc Fərəcov nəql edilən hadisəni müvəqqəti olaraq dayandıraraq haşiyə çıxır. Haşiyədə müəllif Abbasın kim olmasına aydınlıq gətirmişdir: “Erməni qamçısı ilə vurulub yerə sərilən həmin uşaq yaşamış, şərəfli bir ömür yolu keçmişdir. O, mayor rütbəsinə yüksəlmiş, kəndimizdən yetişən ilk təyyarəçi olmuşdur”. [3, s. 61] Bu fakt bir daha soyqırımın ağır nəticələrini gözümüzdə canlandırır. Soyqırımın qurbanı olmuş uşaqlar, analarının bətnlərində öldürülmüş körpələr sağ qalsaydılar onlar da xalqın qeyrətli, ləyaqətli övladları olacaqdılar.

Soyqırımı aid digər əsərlərə intertekstual keçidlər

Soyqırımla bağlı başqa əsərlərin qələmə alınması faktı bir ziyalı kimi Fərəc Fərəcovun diqqətindən qaçmamışdır. Müəllif həmin əsərləri xatırlamaqla, əsərdə əks etdirmək istədiyi ideya və fikirləri tarixi faktlarla olduğu kimi, bədii faktlarla da təsdiqləməyə cəhd etmişdir. Məsələn, “Yaycı soyqırımı” kitabında Azərbaycan nəsrinin yaradıcılarından olan M.S. Ordubadinin 1908-ci ildə qələmə aldığı “Qanlı sənələr” əsərinin xatırlanması yersiz deyil. Müəllifin qələmə aldığı əsərlə səsleşən bu əsər tarixi həqiqətlərin üzə çıxarılmasına yardımçı olan dəyərli nəsr nümunəsidir. M.S. Ordubadinin özünün canlı müşahidələrlə bərabər 245 müxbir məktubu əsasında tarixi faktlara əsaslanaraq qələmə alınmış “Qanlı sənələr” əsəri kimi Fərəc Fərəcovun da qələmə almış olduğu “Yaycı soyqırımı” əsəri xalqımıza qarşı törədilmiş soyqırımı əks etdirmişdir. M.S. Ordubadi “Qanlı sənələr” əsərində qeyd etmişdir ki, “Mənim məqsədim müsəlman və ermənilərin iki il ərzində

Qarabağ Azərbaycandır!

törətdikləri səhv və xətalərini söyləməkdir... Bəlkə, onların və bizim bu xətalardan ötrü təəssüfə layiq bir halda gələcək qarşısında xəcalət çəkəcəyimizi deyib durmaqdır". Bu baxımdan, M.S. Ordubadinin "Qanlı sənələr" əsərinin "Yaycı soyqırımı" əsərində xatırlanması təqdirəlayiq bir əməldir. F. Fərəcov yazıcının "Qanlı sənələr" əsərində bu problemə toxunaraq qələmə almışdır: "Müəllif milli qırğının törədilməsində erməni-daşnak partiyasının mənfur siyasəti ilə bərabər çar hökumətinin də çirkin mövqeyini faktlar əsasında oxuculara çatdırmışdır. əsərdə xalqımızın başına gətirilən müsibətlərdən geniş bəhs olunur". [3, s. 19]

Fərəc Fərəcov "Zəngəzur soyqırımı "Zəngəzur" romanında" başlıqlı yazısında isə Əyyub Abbasovun "Zəngəzur" dilogiyasını və orda əksini tapmış soyqırım probleminə aydınlıq gətirmişdir. Fərəc Fərəcov "Zəngəzur" dilogiyasının Ermənistan kitabxanalarından yığışdırılması faktına toxunmuşdur. Müəllif həmçinin romanda "Erməni Azərbaycan xalqlarının dostluğu "Zəngəzur"dakı qədər geniş epik lövhələrlə təsvir edilməmişdir" fikrini irəli sürərək, kitabın bəzi qaranlıq məqamlarına da aydınlıq gətirmişdir: "Zəngəzur qırğınları "Zəngəzur" romanında son dərəcə ətraflı və geniş şəkildə təsvir edilmişdir. Yazıçı Əyyub Abbasov təkcə baş vermiş qırğınların bədii təsvirini verməklə kifayətlənməmiş, bəzən açıq, bəzən də üstüörtülü şəkildə daşnakların məkrli siyasətinin haradan qaynaqlandığını ustalıqla qələmə almışdır". [3, s. 30]

Fərəc Fərəcov türkoloq və yazıçı Əhməd bəy Ağayevin də xalqın soyqırımına qarşı biganə qalmadığına toxunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Əhməd Ağaoğlu 1905-ci ildə daşnak ermənilərə qarşı mübarizə aparmaq üçün Difai təşkilatını yaratması ilə tarixə adını yazdırmışdır. Əhməd Ağaoğlu 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin köməyinə gəlmiş Qafqaz İslam Ordusu komandanının siyasi müşaviri olması ilə də törədilən soyqırıma qarşı mübarizə aparmışdır. Fərəc Fərəcovun belə tarixi şəxsiyyəti kitabında anması tarixi şəxsiyyətlərə verilən qiymət kimi dəyərləndirilməlidir: "Əhməd bəy Ağayev 1906-cı ildə Gəncədə erməni soyqırımları ilə bağlı çıxış edərkən demişdir: "Yer üzündə Allahın yaratdığı nə qədər vəhşi və yırtıcı heyvan varsa, onlar başqa heyvanları parçalayırlar, amma öz həmcinslərinə əsla toxunmazlar. Nə acıdır ki, vəhşi heyvanların yapmadıqlarını ermənilər yapırırlar. Tarixdə bu naxoş hadisəyə bənzər heç bir hadisəyə rast gəlməmişik". [3, s. 19]

Fərəc Fərəcov "Yaycı soyqırımı" kitabında Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin mart qırğınları ilə bağlı yaratdığı Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasına başçılıq etmiş Ələkbər bəy Xasrəmmədovun 1918 -ci ilin noyabrında qələmə aldığı yazısından bir parça verməklə ermənilərin törətdikləri vəhşiliklərə işıq sala bilmişdir: "Evlər yandırılır, alova bürünmüş evlərdən qaçan kişilər, qadınlar, uşaqlar, ümumiyyətlə küçələrdə görünən hər kəs güllələnir. Ermənilər evlərə soxulur, qarşılarına çıxan hər kəsi öldürür, evləri qarət edirdilər. Şəhərin küçələrində meyidlər qalaqlanmışdı. Meyitlər arasında döşləri kəsilmiş, qarınları doğranmış qadın meyitləri atılıb qalmışdı". [3, s. 22]

"Yaycı soyqırımı" kitabında Fərəc Fərəcov həmkarı yazıçı Güllü Məmmədovanın "Qarabəkir əfsanəsi" əsərində Yaycı faciəsinin əks etdirilməsi faktını nəzərə alaraq, əsərdən verdiyi parça ilə həm Yaycı soyqırımına nəzər salır, həmçinin də məkrli, mənfur Andronikin əməllərini göstərir: "Qarabəkir əfsanəsi" kitabında Yaycı faciəsi ilə bağlı yazılmış səhifələr də olduqca təsirlidir".

Əsərin janr sinkretikliyi

Fərəc Fərəcovun "Yaycı soyqırımı" əsərinin janr qarışıqlığı özünü göstərməkdədir. Siyasi və ictimai həyat məsələlərini işıqlandıran "Yaycı soyqırımı" əsəri publisistika nümunəsidir. Aktual, müasir ictimai-siyasi mövzuda ədəbiyyat janrı olan publisistika ictimaiyyət, dövlət və cəmiyyət həyatı məsələlərinə həsr olunmuş kəskin, mübariz ruhu ilə seçilən ictimai-siyasi və elmi ədəbiyyat olması hamımıza bəllidir. Publisistik əsərlərdə (oçerkdə, felyetonda, pamfletdə, icmalda və s.) dövrün aktual problemlərinə toxunulur, müəllif təsvir etdiyi hadisələrə və insan xarakterlərinə münasibət bildirir, tərəqqi təqdir, gerilik tənqid edilir.

Qarabağ Azərbaycandır!

“Yaycı soyqırımı” əsərində müəllifin subyektiv yanaşması özünü göstərsə də, dövrün aktual problemlərinə, təsvir edilən hadisə və insan surətlərinə münasibət bildirilmişdir. Kitabda soyqırım millətindən asılı olmayaraq hər bir xalqa qarşı edilmiş mənfur əməl kimi tənqid edilir.

Müəllif əsərdə öz dövründə yaşayan insanların xatirələri əsasında qələmə aldığı müsahibələrdə eyni hadisələr, yəni xalqın soyqırımı məsələləri müxtəlif rəqursdan verilməsinə baxmayaraq, eyni ideyanı, eyni problemi açıqlayır. “Yaycı soyqırımı” əsərində müəllif tənəyyülü sənədliliklə bədiiliyin sintezində özünü əks etdirir. Müəllif kitabda fikirlərini çatdırmaq və açıqlamaq üçün soyqırım hadisələrinin şahidi olmuş insanların xatirələrindən istifadə etmişdir. Məsələn, “Şamaxı soyqırımı” (1918) başlıqlı yazısında müəllif müəllim Aydın Əlicanovun, Şamaxı sakini Xavər Yunusovanın, “Vedi hadisələri...” başlıqlı yazıda Vedi rayonu, Şirazlı kənd sakini Əkbər Əliyevin və digər şəxslərin xatirələrinə əsaslanmışdır.

Aydın Əlicanovun dediklərindən bəlli olur ki, Stepan Şaumyanın əlaltısı olan Lalayan fəvqəladə komissiyasının rəhbəri olmuşdur. O da aydın olur ki, ermənilər Şamaxıda, Əngəxaran, Dədəgünəş, Qalaybuğurt, Çuxuryurd, Mədrəsə və s. kəndlərdə böyük faciələr törədərək azərbaycanlılara qarşı soyqırım prosesini həyata keçirmişlər. Xavər Yunusovanın dediklərindən isə ailəsinin başına gələn olaylar nəql edilmişdir. Nənəsinin altı qardaşının, anasının yeddi qardaşının, anasıgilin tövləsində 80 nəfərin öldürülməsi, anasının körpəsini gözü qarşısında süngünə taxılması, 180 nəfər sakinin meşədə güllələnməsi və s. Xavər Yunusovanın xatirələri əsasında tarixi həqiqətlərin bir qismi əksini tapmışdır.

“Vedi hadisələri...” başlıqlı yazıda Vedi rayonundakı Şirazlı kənd sakini Əkbər Əliyevin dediklərindən bu yerdə ermənilərin törədikləri soyqırımı nəzər salınır. Əkbər Əliyev 8 kənddən 1 nəfər də insanın sağ qalmasının səbəbkarlarını göstərməyə qadir olur: “...ermənilər zonada 8 kəndin bələkdəki körpələrindən tutmuş ağsaqqallarına, ağbırçəklərinədək bütün əhalisini binalara doldurub, qapılarını kilidləyib, benzin səpərək od vurub amansızcasına yandırmışdılar. 8 kəndin əhalisindən 1 nəfər belə sağ qalmamışdır”. [3, s. 33] Vedi hadisələri dünyaya səs sala bilməmişdir. Ancaq Alman faşizminin bəşəriyyətə və xüsusən də Belarus xalqına qarşı törətdiyi dəhşətli cinayətlərin bariz nümunəsi olan Xatın kəndi bütün dünyaya səs salıb. 1941-ci ildə faşistlər tərəfindən tamamilə yandırılmış Xatın kəndində qətlə yetirilənlərin sayı mübahisəli olaraq qalmaqdadır. Almanların 90 nəfər, Sovet qəzetlərinin isə Xatın kəndində 150 nəfər ölməsini qeyd etmişdilər. Buna bənzər hadisə Vyetnam müharibəsi zamanı Sonqmi kəndində təkrarlanmışdır. Sonqmi kəndinin sakinləri bütünlüklə məhv edilmişdir. Dinc əhalinin soyqırımı kimi tarixə səs salmış bu hadisələrə biganə qalmayan dünya, Azərbaycandakı soyqırımlara, tamamilə silinmiş və əhalisi məhv edilmiş kəndlərdən isə belə xəbərləri yoxdur. Bu baxımdan, Fərəc Fərəcovun qələmə aldığı bu kitab Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş soyqırımların tanınması sahəsində atılan addımlardan biri olacaq.

Fərəc Fərəcov “Yaycı soyqırımı” əsərinin “Ən böyük qətlə – Yaycı soyqırımı” adlı ikinci bölümdə də soyqırımların təsvirini xatirələr əsasında açıqlamağa nail ola bilmişdir. Müəllif “Yaycı nələr olub?” başlıqlı yazısında Hüseyn Cəfərov, Səfər Əliyev, Həsən İsmayılov, Əbülfəz Mövlayev, Məşədi Əli Cəfərov, Əbülfəz Süleymanov kimi şəxslərin xatirələri əsasında Yaycı soyqırımına aydınlıq gətirmişdir. Hüseyn Cəfərovun dedikləri ermənilərin xislətini tam açmışdır: “...bu, çox dəhşətli qırğın olmuşdur. Quduzlaşmış ermənilərin biz müsəlmanlara qarşı əsl qətlə idi...” [3, s. 54] “Hamısını düşmən bilin, dost çıxsa bəxtinizə” başlıqlı yazıda Səfər Əliyevin Andronikin mənfur əməllərini açıqlaması özünü göstərmişdir: “...nə Andronikdə, nə də onun əsgərlərində insanlıq deyilən heç nə yox idi. Gör necə qaniçən, alçaq adamlardı ki, kənddən elçi sifətində onlarla danışmaq aparmağa gedən üç nəfər ağsaqqalı da öldürməkdən çəkinməmişdir”. [3, s. 57]

Qarabağ Azərbaycandır!

Müharibənin yazılmamış qanundur ki, göndərilmiş elçiyə zaval yoxdur. Şərqdə zaval ifadəsi işlədilmişdir. Qalib hökmdarlar məğlub olan tərəfi əsərdə saxlamaq üçün onların övladlarını və ya doğma insanlarını zaval olaraq saraylarında yaşadırdılar. Bir növ girov saxlayırdılar. Elçi sifəti ilə hərbi barışığa və ya hərbi danışığa gedən şəxslərin zaval, yəni girov saxlanması yolverilməz idi. Lakin Andronik Yayıcı kəndindən elçi sifəti ilə onun yanına gəlmiş üç ağsaqqalı öldürməsi onun məkrli siyasətinin göstəricisidir.

Ədəbiyyatşünaslıqda sənədlilik anlayışı müxtəlif aspektdən tədqiq edilmişdir. Ədəbiyyatda bədii-sənədlilik növ, janr, bədii ədəbiyyata, publisistikaya xas xüsusiyyətlər kimi tədqiq edilməsi bir sıra fikir ayrılıqlarına səbəb olmuşdur. Sənədli ədəbiyyatda janr qarışıqlığı ilə yalnız sənədliliyi bədii metod kimi qəbul etdikdə açıqlamaq mümkündür. Sənədli ədəbiyyat bədii ədəbiyyatda sənədli janr elementlərinin yer alması ilə əlaqədar olaraq əsərin janrını məzmun dəyişikliyinə uğratmağa nail ola bilər. Sənədlilik sənədli əsərdə müəllifin tarixi fakt və olayları əsərin konsepsiyasına uyğun şəkildə təqdim edir. Məsələn, epik növün həcm etibarilə hekayəyə yaxın, hekayədən fərqli olan oçerklər faktiki həyat materialı, sənədlilik əsasında qələmə alınır. Sənədlilik əsasında qələmə alınır dedikdə, əsər müəllifinin təsvir etdiyi qəhrəmanın adını, tərcümeyi-halının səciyyəvi faktlarını real həyatda necə varsa, o şəkildə təqdim edir. Xatirə və yaxud memuarları da oçerk kimi faktiki həyat materialı və sənədlilik əsasında qələmə alınır. Xatirə və yaxud memuarların oçerkdən fərqli olaraq, bir şəxsdən bəhs etmək kimi məhdudiyyəti yoxdur. Xatirədə isə əsas şərt müəllifin iştirak etdiyi, şahidi olduğu hadisələri təsvir etməkdir.

F. Fərəcov “Yayıcı soyqırımı” kitabında bəzi tarixi faktlara da nəzər salmışdır. F. Fərəcov “Yayıcı soyqırımı” əsərində sənədli faktları qələmə almış olduğu əsərin konsepsiyasına uyğun şəkildə qurmağa nail ola bilmişdir. Müəllif əsərində sənədləri sistemləşdirərək ümumiləşdirmişdir. Fərəc Fərəcov bir yazıçı kimi əsərində sənədli faktları obrazlaşdırmağa nail olur. Məlumatları tarixi ilə göstərmişdir. Məsələn, kitabda XVIII əsrdə İrəvan xanlığının, XIX əsrdə İrəvan quberniyasının mərkəzi olmuş və indi Ermənistan adlanan respublikanın paytaxtı olan İrəvan şəhərinin Şah İsmayıl Xətai tərəfindən salınması faktı maraq kəsb edir. Müəllif bu şəhərin 1509-1510-cu illərdə Şah İsmayıl Xətəinin göstərişlə salınması faktını qeyd etmişdir: “1509-1510-cu illərdə Şah İsmayıl öz ordusu ilə yürüşlərə gedərkən indiki İrəvan şəhərinin yerində düşərgələyir. Həmin yerlərin havası, suyu, gözəl təbiəti şahı valeh etdiyindən, orada şəhər saldırmaq qərarına gəlir. Şah İsmayıl bu məqsədlə Rəvanqulu xanı çağırır 1 il müddətində burada abad, yaraşıqlı bir yaşayış məskəni tikdirməyi tapşırır və ona nə lazımsa kömək edir. Bir il keçəndən sonra hökmdar həmin yerə gələrkən görür ki, Rəvanqulu xanın rəhbərliyi ilə göz oxşayan bir şəhər salınıb. Bundan heyrətə gələn Şah İsmayıl şəhərin adını onu tikdirən Rəvanqulu xanın şərəfinə Rəvan qoyur. Sonralar şəhərin adı yerli əhalinin şivəsi ilə İrəvan kimi tələffüz olunur”. [3, s. 10-11]

Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqatçılar tərəfindən İrəvan şəhərinin salınması ilə əlaqədar müxtəlif fikirlər mövcuddur. İrəvan şəhərinin salınmasını müxtəlif dövrlərə aid olması faktı da özünü göstərmişdir. Məsələn, XVII əsrdə yaşayıb-yaratmış türk coğrafiyaşünası Evliya Çələbi İrəvanın XV əsrdə salınması faktına toxunmuşdur: “Hicri – 810 (1407-08)-cu ildə Əmir Teymurun tacirlərindən Xacə xan Ləhicani adlı tacir Rəvan torpağına qədəm qoyduqda çox münbit, məhsuldar torpaq görür. Öz ailə üzvləri ilə burada sakin olur. Gündən-günə düyü əkini hesabına varlanaraq bu böyük kəndin əsasını qoyur”. [2, s. 50]

Q. Qeybullayev isə İrəvanın XVI əsrdən məlum olması faktını iddia edərək qələmə almışdır ki, “... yaşayış məntəqəsi kimi Yerevan yalnız XVI əsrdən məlumdur”. [4, s. 40]

XVII əsr fransız səyyahı Jan Şarden [5, s. 21] İrəvanda olmuş, İrəvan qalasını təsvir edərkən, onun kiçik bir şəhərdən böyük, oval formasında olduğunu qeyd etmişdir. Səyyah onu da vurğulamışdır ki, İrəvan qalasının dairəsi dörd min addım olub, təxminən 800 evdən ibarətdir. Jan

Qarabağ Azərbaycandır!

Şardenin toxunduğu əsas məsələ odur ki, İrəvan qalasında yaşayan insanlar ancaq təmizqanlı səfəvilər olmuşdur.

Tədqiqatçılar tərəfindən meydana çıxmış fikir ayrılığına baxmayaraq, Fərəc Fərəcovun publisistika ilə məşğul olan şəxs kimi İrəvan şəhərinin Şah İsmayıl tərəfindən tədqiq edilməsi barədəki qeydləri təqdirəlayiqdir. Bu amil tarixi yaddaşların unudulmadığına, yaşadığına bir işarədir.

Fərəc Fərəcovun “Yaycı soyqırımı” əsərində sənədliliyə müraciət etməsi təsvir etdiyi problemlərə sənədlərlə, faktlarla aydınlıq qətimmək məqsədi daşımışdır. Son dövrlər söz sənətində hibrid janr konstruksiyaları yaranmaqdadır. Bu özünü həm bədii ədəbiyyatda, həm də publisistikada göstərməkdədir. Belə ki, müasir mərhələdə sənədli, publisistik, elmi janrlar yeni janr konstruksiyaları formalaşdırmaqdadır. Sənədli və bədii janrların qarşılıqlı əlaqə formaları müxtəlif ola bilər və ilk növbədə, sənədin (tarixi faktın) bədii mənasının yenidən işlənilməsi, müasir dövrdə “müstəqil estetik məna alması” [6, s. 421] ilə səciyyələndirilir. Fərəc Fərəcov sənədi (faktı) “Yaycı soyqırımı” əsərinin mətninin fabulasına daxil etmişdir. Müəllif rəsmi sənədlərlə yanaşı insanların xatirələrindən fəal istifadə edərək, müəllif şərhli ilə təqdim etmişdir.

Sənədli faktlardan biri kimi “Yaycı soyqırımı” kitabında Rusiyanın dövlətçilik tarixində və siyasətində önəmli, maraqlı bir sənəd kimi diqqəti cəlb edən rus imperatoru olmuş I Pyotrun “Vəsiyyətnamə”sinin təqdim edilməsi maraq doğurur. Bu vəsiyyətnamə dövrünün dünyanın siyasi proseslərinin dəyərləndirilməsi, gələcək siyasi modelin formalaşdırılması təklifləri, İsveçi, Norveçi, Danimarkanı, Türkiyəni, İranı, Polşanı, İtaliyanı, Fransanı fəth edilməsi iddiaları və s. əksini tapmışdı. İstanbullu fəth etmək isə onun ümdə arzusu olaraq, vəsiyyətnaməsində əksini tapmışdır. Ümumilikdə, on iki bənddən ibarət olan vəsiyyətnaməni kitabında təqdim etmiş Fərəc Fərəcov bu vəsiyyətnamədə əksini tapmış fikirlərin soyqırımı yol açdığını göstərə bilmişdir. Bu vəsiyyətnamədə I Pyotr dövlətinin, yəni Rusiyanın çiçəklənməsi üçün atılacaq addımlara da toxunmuşdur: “Mümkün qədər Avropa dövlətlərindən müharibə vaxtında hərbi sərkərdələri, sülh zamanı isə elm adamlarını Rusiyaya cəlb etməli” fikrini “Vəsiyyətnamə”sinin ikinci bəndində qeyd etmişdir. Dövlətinin qələbə qazanması üçün hər b zamanı hər bçiləri, sülh zamanı elm adamlarını cəlb edilməsini vəsiyyəət etməsi təqdirəlayiqdir. Ümumilikdə 12 bənddən ibarət olan bu sənəddə diqqəti cəlb edən amil I Pyotrun Türkiyə və İranı özünə rəqib görməsi, “...Türkiyə dövləti məhv olmadan İranın canını almağımız məsləhət deyil” kimi vəsiyyəət etməsi də siyasi proseslərə I Pyotrun verdiyi qiymətdir.

“Yaycı soyqırımı” kitabında müəllifin istifadə etdiyi tarixi sənədlərdən biri də Stepan Şaumyanın Bakı soyqırımı ilə bağlı Moskvaya ünvanladığı teleqramdır. F. Fərəcov teleqramın mətnini kitabda əks etdirməklə oxucusunun nəzərini tarixi prosesə yönəltməyə cəhd edir. S. Şaumyanın ünvanladığı teleqramın mətnini nəzərdən keçirdikdə, xalqımıza qarşı törədilən soyqırımların bilərəkdən həyata keçirilməsinə bir daha əmin olursan: “Müsəlman millətçi partiyalarının müqaviməti üzündən Bakıda Sovet hakimiyyəti tükədən asılı idi. Yelizavetpolda (indiki Gəncə) və Tiflisdə möhkəmlənmiş feodal (bəy və xan) ziyalıları başda olmaqla, partiyalar menşeviklərin alçaq və qorxaq siyasəti nəticəsində özlərini son zamanlarda Bakıda da çox təcavüzkarcasına aparırdılar. Əgər onlar Bakıda üstün gəlsəydilər, şəhəri Azərbaycanın paytaxtı elan edə, bütün qeyri-müsəlman ünsürləri tərksilah edib qırardılar”. [3, s. 28]

Fərəc Fərəcov “Yaycı soyqırımı” əsərində təsvir etdiyi hadisələri, çatdırmaq istədiyi ideya və fikirləri təsirli etmək üçün nəzm nümunələrindən də istifadə etmişdir. Bu nümunələrin bir qismi müəllifin özünə aid, digər qismi isə başqa sənətkarlara, şairlərə aid nəzm nümunələridir. Məsələn, müəllif “Vedi hadisələri...” başlıqlı yazısında Zeynal Vəfanın Əkbər Əliyevin qələmə aldığı fikirlərindən Hüseyn Cavidin qələmə almış olduğu

İblis nədir? Cümlə xəyanətlərə bais,

Ya hər kəsə xain olan insan nədir? İblis!

misrələrini təqdim etmişdir. Bəllidir ki, Hüseyn Cavidin “İblis” faciəsində ədalətsiz müharibə aparana dərin nifrət əksini tapmışdır. Fərəc Fərəcov da qələmə aldığı əsərində ermənilərin ədalətsiz

Qarabağ Azərbaycandır!

müharibə tərəfdarı olmalarını əks etdirmişdir: "...heç kəs bilmir ki hardadır iblis dediyimiz o murdar məxluq. Mən deyirəm: harada daşnak təbiətli bir erməni varsa, onun içindədir iblis". [3, s. 33]

Fərəc Fərəcov "Xocalı qətləyami" yazısında özünün qələmə aldığı səkkiz bənddən ibarət olan "O, Xocalıdır!" adlı şeirini təqdim etmişdir. "Xocalı qətləyami" başlıqlı yazının məzmunu və ideyasına uyğun gələn, müəllifin nəsr dili ilə dediklərini, nəzm şəklində əks etdirilməsi maraqlı kəsb edir. Müəllif poetik nümunədə bu ağır dərdi incəliklə qələmə almışdır:

Dərdlər yarışında ən uca dağdır,
Dərdini ellərə bəyan eyləyin.
Talanmış ocaqdır, qurumuş bağıdır,
Nələsin ulduza, aya söyləyin.

Fərəc Fərəcov "O, Xocalıdır!" şeirində erməni xislətini, mənfur əməllərinə də işıq sala bilmiş, bəşəriyyəti onlardan qorumağa çağırış etmişdir:

İblis xislətlər "göz yaşı" tökür,
Məkrini dünyaya sıyıyır müdam.
Əl atıb çürümüş palanlar sökür,
Qovrulur içində, mat qalır adam.

Fərəc Fərəcov Azərbaycan xalqının tarixi səhifəsinə qara hərflərlə yazılmış Xocalının başına gətirilmiş faciələri həm şeirində, həm də publisistik yazısında əks etdirməyə qadir olur: "bir gecədə şəhərdə dəhşətli qətləyam törəndi, ağlasığmaz vəhşiliklər həyata keçirildi. Beləliklə, daşürəkli ermənilərin zaman-zaman başımıza gətirdikləri soyqırımlara biri də əlavə olundu: Xocalı qətləyami!" [3, s. 40]

Əsərin obrazları

Fərəc Fərəcovun "Yaycı soyqırımı" kitabında əksini tapmış obrazlara münasibət birmənalı deyildir. Obraz anlayışı müasir dövrümüzdə birmənalı qarşılanmamışdır. Bədii obraz özündə estetik dəyər təmsil edərək insan həyatının real lövhələrinin bədii təsviridir. Fərəc Fərəcovun "Yaycı soyqırımı" əsərində də obrazlar müəllif ideyalarının və bədii təfəkkürünün təzahür formalarından biri kimi özünü büruzə vermişdir. Əsərdə əksini tapmış obraz varlığının mahiyyətini ifadə edir. Fərəc Fərəcovun "Yaycı soyqırımı" kitabında bədii obraz anlayışı bədii əsərin ünsürü kimi başa düşülür: insan obrazı, təbiət obrazı, əşya obrazı, hiss obrazı, obraz-təfərrüat və s.

Fərəc Fərəcov "Yaycı soyqırımı" əsərində obrazı yaratmaq üçün müəyyən qrup insanlara, əşyalara və proseslərə xas xüsusiyyətlərin ümumiləşdirilmiş şəkildə əks etdirilməsinə cəhd etmişdir. Fərəc Fərəcovun geniş və məhdud mənada istifadə etdiyi obrazlar fərdi cizgiləri ilə başqa obrazlardan fərqli cəhət və fərdi xüsusiyyətlərini əks etdirir.

F. Fərəcov təbiət hadisələrinə və müxtəlif insanlara münasibətini məhz obraz vasitəsilə bildirməyə nail ola bilmişdir.

Obraz anlayışı məhdud və geniş mənada işlənir. Obraz məhdud mənada konkret və eyni zamanda ümumiləşdirilmiş şəxs bildirir, yalnız konkret personajları və ya ədəbi qəhrəmanları əks etdirir. Bizim fikrimizcə, "bədii obraz"ın belə anlaşılması bu terminin daralmasıdır. Obrazın geniş mənada işlənməsini isə mənfi və müsbət obrazlarda, insan obrazında, əşya obrazında və s. rast gəlirik. Müəllif "Məkrli köcürmələr" adlı birinci bölümdə ermənilərin kim olması sualına cavab axtarır. Cavabında isə ermənin surətini yaratmağa nail ola bilir: "Yer üzərində yüzlərlə, minlərlə millət, xalq və etnik qruplar yaşayır. Onlardan birinin də adı "erməni"dir. "Erməni" sözü indi onları yaxından tanıyan, onların iç dünyalarına bələd olan insanların qulaqlarında hiyləgərlik, xainlik simvolu kimi səslənib". [3, s. 9]

"Yaycı soyqırımı" kitabında Fərəc Fərəcov xeyriyyəçi messenat və milyonçu Hacı Zeynalabdin Tağıyevin obrazını yarada bilmişdir. Qısa epizodik hadisəni nəql edən F. Fərəcov Azərbaycan xalqının tarixinə adını qızıl hərflərlə yazdırmış, milli kadrların hazırlanmasında, incəsənət, jurnalistika və təhsilin qurulmasında əməyi keçmiş H.Z. Tağıyevin yadda qalan obrazını yaddaşlara

Qarabağ Azərbaycandır!

həkk edir. Müəllif onu erməni cəlladlarından fərqləndirən insani xüsusiyyətlərini açıqlamağa nail ola bilmişdir. Millətin atası adlandırılan Tağıyevin 1905-ci il hadisələri zamanı ona pənah gətirmiş 40 nəfər erməni arvad-uşağını xilas etməsi kitabda əks etdirilmişdir. Müəllif bu missiyanı yerinə yetirən Hacı'nın yalan danışmasını qəbaət hesab etmir. Hətta erməniləri qorumaq üçün müqəddəs kitabımız Qurana yalandan and içməsi məqamına millət atasının öz dili aydınlıq gətirir: “Hacı Qurani gətirib and içir ki, mənim evimdə erməni arvadları yoxdur.

Qoçular bu sözlərə inanıb oradan uzaqlaşanda Hacı'nın yanındakı adam həyacanla dillənir:

- Ay Hacı, sən neylədin, neylədin!

Hacı deyir:

- Mən neylədim?

- Sən Allahın yanında günahkar oldun. ! Qurana yalandan and içdin!

- Mən Allahın 40 günahsız bəndəsini xilas etdim, bir özümü günaha batırdım. Əgər Allah Allahdırsa, mənə bağışlar...” [3, s. 20]

Fərəc Fərəcovun “Yaycı soyqırımı” kitabında qələmə aldığı insan surətlərindən biri də fərdiləşdirmə yolu ilə yarada bildiyi Azərbaycanlılara və türk xalqına qarşı soyqırım törətmiş Andronik Ozanyanın surətidir. Təbii ki, mənfi surətini... Müəllif kitabın “Ən böyük qətləyam – Yaycı soyqırımı” adlı ikinci bölümündə “Andronik kimdir?” başlıqlı yazı yer almışdır. Müəllif “Andronik kimdir?” yazısında Andronikin surətini tam şəkildə verməyə nail ola bilmişdir. Kitabın “Məkrli köçürmələr” adlı birinci bölümündə Andronikin təsvir edilməsinin şahidi olmuşduq.

Fərəc Fərəcov “Andronik kimdir?” sualına cavab verməyə nail ola bilmişdir: “Andronik Ozanyan 1865-ci ildə Türkiyədə anadan olmuşdur. Türk Ordusuna xidmət etmiş, böyük zabit rütbəsinə yüksəlmişdir. O da digər ermənilər kimi “böyük Ermənistan” yaratmaq “xəstəliyinə tutulmuş”, ordudan qaçaraq özü kimin millətçi soydaşlarını başına toplamış, iğtişaslar törətmiş, terrorçuluqla məşğul olmuşdur”. [3, s. 44]

Nəticə

Fərəc Fərəcovun qələmə aldığı “Yaycı soyqırımı” əsərinin əhəmiyyəti odur ki, əsər xalqın tarixi yaddaşından silinməsinə edilmiş cəhdlərin heç də uğurlu olmadığına göstəricisidir. Fərəc Fərəcovun özünün vurğuladığı kimi “amma təəssüflər olsun ki, ermənilərin xalqımızın başına gətirdiyi neçə-neçə belə soyqırımı kimi Yaycı qətləyamı da sovet dövləti zamanı bəsbütün unutturuldu. Elə böyük, dəhşətli faciələrin sadəcə bir qrup dəliqanlı erməninin şıltaqlığı olduğunu inandırmağa çalışılar”. Müəllifin ürək ağrısı ilə qələmə aldığı bu cümlələr tariximizə qarşı edilmiş məkrli oyunlardan biri idi. Hadisələrin canlı şahidləri olmuş şəxslərin fikirlərini qələmə alınmamasına müəllif təəssüf hiss keçirsə də, bu yaşanmış reallıq idi: “Bəlkə də belə unutqanlıqımızdandır ki, o vaxtlar Yaycı soyqırımının canlı şahidlərinin söhbətlərini fərquimizə varmadıq, “bunlar nə vaxtsa gərəyimiz olar” deyər qeydlər götürməyə belə əhəmiyyət vermədik”. Bütün bu qeydlərə baxmayaraq, “Yaycı soyqırımı” kimi əsərlərin qələmə alınması milli şüurun inkişafına təsirsiz ötüşə bilməz. Fərəc Fərəcovun “Yaycı soyqırımı” əsəri tarixi yaddaşın dirçəlməsini, tarixin unudulmamasını əks etdirər bilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. *Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı // Yaycı soyqırımı. Naxçıvan, “Əcəmi”, 2002.- 120 s.*
2. *Çələbi E. Səyahətnamə (Azərbaycan tarixinə aid seçmələr). Bakı: Azərnəşr, 1997, 92 s.*
3. *Fərəcov F. Yaycı soyqırımı. Naxçıvan, “Əcəmi”, 2002.- 120 s.;*
4. *Qeybullayev Q. Qədim Türklər və Ermənistan. Bakı: Azərnəşr, 1992, 140 s.*

Qarabağ Azərbaycandır!

5. Şarden Y. Səyahətnamə. Parisdən İsfahana səyahət. Amsterdam, 1711. Bakı: Elm, 1994, 96 s.
 6. Палиевский П.В. Роль документа в организации художественного целого / П.В. Палиевский// Проблемы художественной формы социалистического реализма. В 2 т. – М.,1971. – Т. 1.
-
1. “XX əsr Türk-Müsəlman Soyqırımları, Bakının Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən Qurtuluşundan Qarabağ Zəfərinə doğru Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri”. Bakının erməni-daşnak, bolşevik işğalından azad edilməsinin 103 illiyinə həsr olunmuş II Beynəlxalq Quba simpoziumu materialları. Azərbaycan, Quba: Quba şəhərində “Soyqırımı Memorial Kompleksi”. “Avropa” nəşriyyatı, 2021, 385 səh. səh.316-323
 2. <https://soyqirim.az/books>
 3. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı № 2, 2020 Bakı, 2020 Səh.142-150
 4. “Ədalət” qəzeti. Gündəlik hüquq qəzeti. № 167 (5827) 19 dekabr 2020-ci il; № 170 (5830) 26 dekabr 2020-ci il; № 171 (5831) 29 dekabr 2020-ci il
 5. <https://www.adalet.az/uploads/pdf/pdf-posts/19122020pdf-1608654915.pdf>
 6. <https://www.adalet.az/uploads/pdf/pdf-posts/26122020pdf-1609000778.pdf>
 7. <https://www.adalet.az/uploads/pdf/pdf-posts/29122020pdf-1609203660.pdf>